

УДК 821.161.2-3.09 Грінченко

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-208-11>**«КНИЖКИ ДЛЯ ДІТЕЙ І ДЛЯ ДОРОСЛИХ»:
БУТТЯ БОРИСА ГРІНЧЕНКА В КАНОНІ****"BOOKS FOR CHILDREN AND ADULTS":
BORYS HRYNCHENKO'S BEING IN THE CANON****Вірченко Т. І.,*****orcid.org/0000-0001-7953-2285****доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української літератури,
компаративістики і грінченкознавства**Київського столичного університету імені Бориса Грінченка***Козлов Р. А.,*****orcid.org/0000-0001-5912-9106****доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української літератури,
компаративістики і грінченкознавства**Київського столичного університету імені Бориса Грінченка*

Аналіз літературознавчих студій засвідчує домінування оглядових тем з переважанням контекстуального підходу. Творчість Бориса Грінченка залишається зарахованою до освітнього канону. Разом із тим, один і той самий текст включається різними авторами програм для вивчення учнями різних вікових груп. Це зумовлює постановку проблемного питання: «У чому феномен художнього слова Бориса Грінченка, адресованого дітям?» Літературознавці здебільшого говорять про знання дитячої психіки та майстерне змалювання художньої деталі. Разом із тим, розуміння сутності канону та його функцій, засвідчує, що цього замало. Тому мета цього дослідження – окреслення різних визначальних аспектів життєвого досвіду Бориса Грінченка, а також маркерів художності малої прози письменника, з'ясованих після перепрочитання творів, що в сукупності забезпечує тривале буття творів у каноні. Для досягнення мети послугувуватимемось біографічним і текстологічним підходами, а також методом рецептивної естетики. Так, було з'ясовано, що в праці «До питання щодо журналу для дитячого читання в Земській народній школі» Борис Грінченко чітко висловився щодо відсутності творів, які адресовані винятково дітям. На думку, письменника, твори можуть бути адресовані або дорослим, або дорослим і дітям водночас. Для того, щоб твір успішно знайшов свого реципієнта, потрібне не лише знання його портрета, а й видавничий досвід. Силу художнього впливу варто бачити в актуальній тематиці, динамічному конфлікті, промовистій символіці, уповільненню оповіді в кульмінаційному моменті (доцільно обраному темпоритмові), візуалізації художніх деталей тощо.

Окремі тези статті апробовані в монографії Вірченко Т., Козлов Р. Непокірний. Грані долі Бориса Грінченка. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. 372 с.

Ключові слова: канон, Борис Грінченко, дитяча література, оповідання.

The analysis of literary studies shows the dominance of review topics with a prevalence of the contextual approach. The works of Borys Hrinchenko remain included in the educational canon. To add to that, the same text is included by different authors of curricula for students of different age groups. This leads to the problematic question: «What is the phenomenon of Borys Hrinchenko's artistic word for children?» Literary critics most often mention his knowledge of children's psyche and his skilful depiction of artistic detail. However, understanding the essence of the canon and its functions shows that this is not enough. Therefore, the purpose of this study is to outline various defining aspects of Borys Hrinchenko's life experience, as well as the markers of the artistry of the writer's short fiction, which were discovered after rereading the works, which together ensure the works' longevity in the canon. To achieve this goal, we will use biographical and textual approaches, as well as the method of receptive aesthetics. Thus, it was found out that in his work «On the Question of the Children's Reading Magazine in the National Zemstvo School» Borys Hrinchenko clearly stated that there were no works addressed exclusively to children.

According to the writer, works can be addressed either to adults or to adults and children simultaneously. In order for a work to successfully find its recipient, one needs not only knowledge of its portrait but also publishing experience. The power of artistic influence should be seen in the actual subject matter, dynamic conflict, eloquent symbolism, the pacing of the narrative at the climax (an appropriately chosen tempo), visualisation of artistic details, etc.

Some of the theses of the article are tested in the monograph by Virchenko T., Kozlov R. *The Defiant. The Facets of Borys Hrinchenko's fate*. Kyiv: Borys Grinchenko Kyiv University, 2023, p. 372.

Key words: canon, Borys Hrinchenko, children's literature, short stories.

Постановка проблеми. Нещодавно наукова спільнота України відзначала 160-ліття з дня народження Бориса Грінченка. Огляд темарію літературознавчих доповідей [11] засвідчує, що творчість митця вписується в широкий літературний, театральний контекст, а студії, присвячені окремим творам, жанрам, не домінують. Вірогідно, причина криється в уже сформованих аксіоматичних тезах: «У художніх творах, публіцистичних, літературно-критичних роботах, а також у листуванні він завжди вів мову про значущість і вагомість учинків кожного для загальної справи, самоусвідомлення особистості, індивідуального в історичному контексті. Характерними рисами світогляду Грінченка були віра в людину, духовні потенції індивіда. Письменник обстоював суспільну значущість естетичного ідеалу. Це зумовило прагнення всебічного розкриття образу позитивного героя (інтелігент-культурник), орієнтацію на громадянську актуальність тематики і проблематики, підкреслення освітнього, виховного значення художнього слова» [13, с. 437].

Власне цей потенціал активно використовується в навчальному процесі закладів загальної середньої освіти. Так, автори навчальних програм, попри тенденції до осучаснення їхнього змісту, вносять до переліку обов'язкової лектури оповідання «Украла», яке привабливе такими аспектами: «Динамічність оповіді. Психологія вчинку Олександрі. Ідея розуміння людської душі, співчуття, прощення» [14]. Значно цікавіша ситуація з оповіданням «Каторжна», яке в модельній навчальній програмі з «Інтегрованого курсу літератур» передбачене для позакласного читання у 8 класі [15], а в чинній програмі рівня стандарту – для самостійного читання в 10 класі [20]. Отже, відсутність позиціонування твору для певної вікової категорії (молодший чи старший підлітковий вік) зумовлює актуалізацію для літературознавчої науки, освітнянської спільноти і масового реципієнта питання: «У чому феномен художнього слова Бориса Грінченка, адресованого дітям?»

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Очікувано, що науковці першорядно досліджують ті тексти, які винесені в шкільний канон (Ю. Ковбасенко) [12]. О. Вовк нагадує наукові висновки, що не втратили актуальності: «проза – найталановитіший вимір літературної творчості Б. Грінченка»; малій прозі «притаманні стильові прикмети, окреслені І. Денисюком» [3, с. 181]. Нагадаємо, що йдеться про увагу до мови, розуміння композиції, комплексне бачення проблематики тощо. Не минають літературознавці й тези про знання письменником дитячої психіки. Н. Левчик увиразнює маркери, за якими констатується художність малої прози Бориса Грінченка: «Неперехідну художню вартість багатьом оповіданням письменника (“Хата”, “Підпал”, “Нелюб”, “Покупка”, “Кавуни”, “Украла”) забезпечили відчуття конфліктного моменту в сюжеті, рушійних сил даного психологічного переживання, вміння деталлю означити суттєве, глибина і щирість авторського почуття» [13, с. 446]. Отже, спостереження за твердженнями науковців дають підстави зауважити, що творчість Бориса Грінченка включена до освітнього та літературного канону на підставі художньої майстерності, маркери якої беруться до уваги освітянами.

Разом із тим є всі підстави вважати, що зарахування творів Бориса Грінченка для дітей до літературного канону є аксіоматичним, без належного фактологічного обґрунтування. Саме тому **метою дослідження** є окреслення різних визначальних аспектів життєвого досвіду Бориса Грінченка, а також маркерів художності малої прози письменника, з'ясованих після перепрочитання творів, що в сукупності забезпечує тривале буття творів у каноні. Для досяг-

нення мети послуговуватимемось біографічним і текстологічним підходами, а також методом рецептивної естетики.

Виклад основного матеріалу. Проблемне питання – «Що робить текст канонічним?» – ставить собі не одне покоління літературознавців. Вже хрестоматійними стали покликання на працю Гарольда Блума «Західний канон. Книги на тлі епох». Учений мав таку відповідь на окреслене питання: «Дивність (strangeness), ефект оригінальності, котрий ми або не можемо асимілювати, або який настільки асимілює нас, що ми перестаємо його помічати» [2, с. 7]; «незвичність, яку ми або не можемо повністю асимілювати, або яка стає даністю настільки, що нас засліплюють ефекти її ідіосинкрезії» [2, с. 9]. Поруч із міркуваннями Г. Блума, у сучасних студіях, присвячених проблемі канону, виробилась традиція наводити погляди Марка Павлишина, який пояснює традицію Заходу розуміти канон як групу текстів, важливих для прочитання в університетах. Тож канон – це не закріплене явище, а рухливе й динамічне, оскільки відображає погляди суспільства, тому може зазнавати розширення, щоб не виключати «голосів упосліджених груп – жінок, чорних, імігрантів, колонізованих народів» [16, с. 190–191]. Функцію канону дослідник бачить в «повсякчасній мобілізації історичних набутків культури в осмисленні місця людини в соціальних і культурних оточеннях» [17, с. 12]. Отже, варто скористатися пропозицією Марка Павлишина бути уважними до деталей при розмові про канонічні тексти.

Борис Грінченко і теорія дитячої літератури. Борис Грінченко належав до тих осіб, що послідовно дотримувалися власних вироблених теоретичних принципів. Так, у шістнадцяти розділах розвідки «До питання щодо журналу для дитячого читання в Земській народній школі» автор не лише теоретизував про зміст літературних журналів для дітей, а й про вимоги до дитячої літератури загалом. Важливо, що однією з вимог, поруч зі знанням читача, була художність текстів. Письменник був переконаний, що коли твір буде художнім і правдивим, то він буде цікавий і дітям, і дорослим: «Дитячих творів у сутності не повинно бути. Повинні бути взагалі твори, і частину з них тільки і можуть читати дорослі, оскільки і за змістом, і мовою вони дітям незрозумілі і передчасні; іншу ж частину будуть читати і дорослі, і діти, оскільки для останніх вони будуть доступні мовою і можливі за змістом» (*переклад наш. – Т. В., Р. К.*) [4, с. 191].

Такі міркування Бориса Грінченка суголосні поступу, який відбувався в другій половині XIX століття – на початку XX століття: на зміну релігійно-виховній, моралістичній тематиці творів поступово приходили твори, які відповідали новій концепції національної школи і виховання.

Портрет читача – досвід батька і вчителя. Письменник дуже добре усвідомлював неоднорідність читацької публіки: учні сільських початкових шкіл, діти української інтелігенції (у цей час Борис Грінченко вже виховував маленьку Настю, яка народилась у грудні 1884 року) й дорослі, адже «народ може читати все, написане для дітей, тому що він взагалі може читати все, або було воно йому зрозуміле, хоча, звичайно, не все із дитячого читання для нього буде цікаве» [4, с. 185]. Власне вчителювання дало змогу Борису Грінченку побачити безграмотність потенційних читачів, які «писали <...> до того безграмотно, що одне слово розділяли на два, або два писали вкупі, раз-у-раз серед слова вставляли ь і багато було таких, що своє ім'я і прізвище писали з помилками» [10, с. 48], брак літератури для читання. Тому разом із дружиною Грінченко узявся до формування української бібліотечки і з друкованих книжок, і з власноруч переписаних друкованими літерами та опрацьованих.

Досвід видавничий. Життєві обставини та добра репутація допомогли Борисові Грінченку втілити в життя видавничий проєкт із поширення творів українською мовою для народу. Певно, за взірць служив досвід видавця Пантелеймона Куліша, який у 1857 році заснував власну друкарню, а в 1860 році – серію «Сільська бібліотека», де виходили «книжки-метелики» з творами українських письменників. Допомога Борису Грінченкові надійшла від Івана

Череватенка, мецената, який попри те, що закінчив реальну школу у Воронежі, схилився до української справи. Іван Череватенко мріяв «завести добре зорганізоване видавництво дешевих книжок для народу. Він вдавав ся за цим до відомої фірми “Посередникъ”, але-ж там щось не пощастило; потім він давав свої гроші на початок, та не знаходилось людей, що могли-б взяти се діло собі до рук» [21, с. 43]. Тому він, «за порадою Дикарева (псевдоним в українському письменстві – Крамаренко), одказав одну тисячу карбованців на видання українських народних книжок і передав ті гроші Грінченкові» [18, с. 27].

Загалом за час існування видавництва вийшли 36 видань (за 1894 рік – 3, 1895 – 8, 1896 – 6, 1897 – 4, 1898 – 5, 1899 – 10) загальним накладом 133 870 примірників, 29 рукописів не дозволені цензурою [5, с. 194–195, 198]. Своїх книжок Борис Грінченко видав лише вісім: «Батько та дочка», «Підпал, Панько», «Робінзон», «Байки», «Неймовірний», «Колоски», «Смілива дівчина», «Серед крижаного моря»; Марії Загірньої – шість: «Добра порада», «Як вигадано машиною їздити», «Під землею», «Давня пригода», «У сніговому краї», «Страшний ворог». Загалом подружжя хоч і використовувало ресурс видавництва для поширення власних творів (38 % від усіх виданих позицій), але не зловживало цим. Окрім їхніх, видавались твори Тараса Шевченка, Михайла Коцюбинського, Григорія Коваленка, Павла Махновського, Євгена Гребінки, Юрія Федьковича, народні казки і пісні. Найчастіше наклад видання становив 3 050 примірників, найбільшими ж – у 10 050 примірників – побачили світ «Катерина» Тараса Шевченка і «Робінзон» Бориса Грінченка. Вони ж і мали найбільший попит. Отже, Борис Грінченко дбав, щоб найкращі зразки народної творчості й художньої літератури знаходили своїх читачів.

Художність малої прози. У сюжет літературних казок автор здебільшого клав епізоди з народного життя, тож їхній зміст здатен провокувати і дорослого читача на глибоке переосмислення взаємин із братами («Два Морози (З народнього поля)»), травми дитини в чужому середовищі («Снігурка»), стосунків батьків із дітьми-злочинцями («Сопілка»), партнерської взаємодії в родині («Чия робота важча»), довіри чоловіка до дружини («Дума про княгиню-кобзаря (З народнього поля)»).

У день поховання 22 травня за новим стилем на честь покійного відбулась Академія у великій залі «Народного Дому» в Чернівцях, ініціатором якої виступило «Історичне Товариство», зокрема його голова доктор Степан Смаль-Стоцький. Вступну промову оголосив доктор Мирон Кордуба, професор Василь Сімович охарактеризував літературну діяльність, Остап Луцький прочитав оповідання Бориса Грінченка «Хатка в Балці», опісля був виголошений реферат доктора Зенона Кузелі «Борис Грінченко як етнограф». Наталя Пігуляківна продекламувала поезію «Хлібороб». На завершення професор Мирон Кордуба виступив про його народно-просвітню діяльність [1].

Очевидно, що оповідання «Хатка в балці» було обрано не випадково. У ньому людина, що знала родину Грінченків і силу почуття кохання між подружжям, могла розкодувати алюзією цих стосунків у характерах Марти і Демка: «Стоять та розмовляють, а проміння над їми сияє, а пташки примовкнуть та й слухають... та й слухають... І їм, співочим пташкам, стає дуже заздрісно, бо чують вони, що Демко з Мартою висьпівують одне одному такі пісні, що таких ніколи не здолають засьпівати вони, щебетливі пташки» [6, с. 9].

Варто відзначити, що проза Бориса Грінченка не вирізняється змалюванням сталих характерів. Більшість його героїв проходять моральні випробування. Не винятком є й Корній, який заради того, щоб спекатися сусіда Демка, якому хотілося, «щоб у його хата була не на курячій ніжці, а саме така, як у Корнія, щоб він міг рівнятися з Корнієм заможністю» [6, с. 8], наважився на злочин – затоплення балки, де стояла хата Демка. Динамічності сприяє й те, що Демко заможності прагне не тому, що «до багатства прихильний...», а через те, що він був із тих, кому не вільно було зводити очі на Корнієву дочку Марту» [6, с. 8].

Динаміка внутрішнього конфлікту твориться нагромадженням емоційно забарвлених речень, використанням дієслів, які передають хвилювання персонажа в момент ситуації вибору, а

також описом фізичного стану: «Але даремно Корній боявся заснути. Йому було не до снання. Мов пропасниця починала його трусити: то морозом сипне з-за спини, то полум'ям у голову вдарить» [6, с. 24]. Вірогідно, Борисову Грінченку важливо було увиразнити всі життєві та психо-емоційні причини вибору Корнія, щоб показати наскільки легко встати на сторону зла: «Так довго Корній дошукувався способу спекатися Демка, і тепер так легко це робиться, саме робиться, і може з цього нічого не вийти! Треба якось радити» [6, с. 22].

Нетривалі події Борис Грінченко подає доволі розлого, концентруючи увагу на внутрішніх стражданнях Корнія: усвідомленні, що «він, Корній, душолюб» [6, с. 41]; страхові, що «...утопив свою дочку...» [6, с. 43]; моменту проживання катарсису від того, що діти «впали перед їм навколішки» [6, с. 47].

Говорячи про Бориса Грінченка – майстра художньої деталі, важливо зосереджувати увагу на тому, що саме потрапляє у вічко художнього мікроскопа письменника. Так, в оповіданні «Екзамен» крупним планом подано стан страху учнів перед членом шкільної ради, який мав приймати іспит для отримання свідоцтва: «Один маленький хлопчик заліз у куток і наляканими очима поглядає навкруги: він задалегідь злякався “пана”» [7, с. 5]. Страх – не лише короткочасна емоція, яку переживають учні й вчителі, це атмосфера, яка паралізувала заклад загалом: «Минає година, друга, третя. Страшний пан, що так довго примушував себе дождатися, ще більше тепер лякав школярів. І потомились усі, і пана страшно» [7, с. 6]. Інтерес до постаті екзаменатора, який урешті-решт приїхав, знизив почуття страху, але тимчасово. Прозаїк тримає увагу реципієнтів, фокусує на тригерах, які забезпечують тривалість переживання: «Член витяг якісь папери і порозкладав їх на столі. Коло їх ліг заязлений завдачник Євтушевського з позакладаними в його папірцями, потім перо й олівець, що з'явилися з членової кишені. Діти з острахом поглядали на всі ці приготування» [7, с. 9]. Борис Грінченко не лише візуалізує страх через деталі-тригери, а й надає йому контрастного звучання: голосні вигуки екзаменатора лунають на фоні абсолютної тиші в класі. Власне недобррозичливий тон питань, спілкування в наказовій формі («Читай!», «Розкажи!» [7, с. 11]) утримували стресову ситуацію на екзамені. І навіть завершення екзамену не приносить зникнення страху. Дозволивши учням іти додому, учитель і батюшка лишаються в полоні страху. Свідчення тому – відсутність реплік учителя у фіналі оповідання, що є нічим іншим як втратою голосу, нівеляцією ваги постаті вчителя. І лише батюшка підлещено промовляє: «А Всенепремінно!.. Як-же!.. Пожалуйте!..» [7, с. 15]. Такий фінал виконує функцію застереження, що діяльність жодного контролюючого органу в освіті не повинна нести паралізуючого страху для дітей і знецінювати діяльність вчителя.

В оповіданні «Кавуни» зміст сконцентровано навколо провини хлопця, який разом із другом краде кавуни і, звичайно, у контексті реалістичної естетики, обґрунтування причин, які зумовили таку поведінку дітей. Варто відзначити, що письменника цікавить морально-етична поведінка як дітей, так і дорослих у такій ситуації. Символом засудження крадіжки, вісником драматичних подій в оповіданні слугує кібець, який прорізав повітря гострим свистінням: «Над ними в повітрі справді ширяв хижний кібець, гостро й пронизувато свистючи» [9, с. 10]. Крупним планом прозаїк показує товсті здоровенні руки, які не лише хапають хлопця за волосся, а ще й боляче скубуть. Крик, що змішується із гарчанням: «А, ви красти! От я-ж вам дам! Я вас навчу красти!» [9, с. 12] увиразнюють злість сторожа – старого діда Кучми. Кульмінаційний момент – побиття Санька – сповнений благань хлопця пробачити вчинок, згодом – мовчання аж до втрати свідомості від болю, бо «сторожі все шмагали його, аж поки помітили, що він уже не ворухиться» [9, с. 15]. Інший сторож – Опанас – виявив трохи співчуття до побитого Стецька. Той факт, що Опанасові «стало чогось ніякого дивитися йому в вічі» [9, с. 16], виконує функцію перестороги для дорослих, що засоби покарання мають бути такими, щоб за них не було соромно перед дітьми і собою.

Послідовно, оповідання за оповіданням, Борис Грінченко змальовує стосунки в родинях, де формуються дитячі характери. Так, наприклад, в оповіданні «Кавуни», Санька виховує мати-

вдова, яка не знає, як пояснити сину, чому вони небагаті і на прохання дати поїсти може лише сердитися. В оповіданні «Без хліба» актуалізується архетип батька, який приймає рішення стати на шлях злочину аби прогледувати маленьку дитину. Петрові важко було чути дитячий плач, який «мов ножем серце краяв» [8, с. 5]. Прийняття рішення давалося важко: «Петро похмурений. Мовчить, а думи снуються в голові» [8, с. 10]. Злість на старосту, який живе достатках, а його дитина вмирає від голоду, спричинила рішення вкрати: «То вагався хоч трохи Петро, а тепер, як стала Горпина вмовляти, знову піднялась у його на людей злість, так і клекоче у грудях.

– Піду, – говорить, – не кажи мені нічого, – піду!» [8, с. 14]. Отже, природа злочину – завжди під мікроскопом уваги Бориса Грінченка – дослідника людських душ.

Висновки. Аналіз наукової літератури, навчальних програм для закладів середньої освіти, увага суспільства до постаті Бориса Грінченка з нагоди його ювілею, дає підстави твердити, що творчість Бориса Грінченка включена до академічного й освітнього канонів. Разом із тим, ця включеність пояснюється скоріше аксіоматичними тезами, які сформовані в академічному середовищі, а не переосмисленням спадщини митця слова. Саме тому, важливо при перегляді канону зважати не лише на художні чинники, а на весь досвід письменника. Так, Борис Грінченко не розмежовував художні твори на твори для дітей і дорослих, його пропозиція поділу була такою: твори для дорослих і твори для дітей і дорослих. Ідейно-тематичний аналіз малої прози дає підстави твердити, що Бориса Грінченко вдалось досягти власної візії. Для досягнення правдивості оповіді, емоційного враження на реципієнта письменнику важливо добре усвідомлювати портрет свого читача. Батьківський досвід митця та його відповідальне вчителювання сприяли цьому. Шлях твору від рукопису до читача – тривалий і непростий. Видавничі рішення – це теж фактор, який впливає на те, що і як сприйматиме читач, тож досвід Бориса Грінченка – видавця був також помічним. У кожному жанрі письменник віднаходив можливість висловити власну філософську концепцію багатогранного життя. Зміст творів, спрямований на переосмислення різних сторін буття, увиразнення динаміки людських характерів, увага до емоційного переживання морально-етичного вибору, природи злочину – те, що забезпечує зацікавлення в змісті оповідань для дітей і дорослих. Уповільнення розповіді в кульмінаційні моменти, увага до художніх деталей, промовиста символіка, оперування крупним планом – той інструментарій, який дає право висновувати про художню майстерність Бориса Грінченка. Гармонійне ж поєднання цих факторів пояснює буття творів у каноні навіть під час його переосмислення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Академія в честь Бориса Грінченка. *Народний голос*. 1910. Ч. 34. 25 мая.
2. Блум Г. Західний канон: книги на тлі епох / пер. з англ. під загальною редакцією Р. Семківа. Київ : Факт, 2007. 720 с.
3. Вовк О. Концепція української дитячої літератури в естетичній системі Бориса Грінченка. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. 2022. № 56. С. 179–182.
4. Грінченко Б. До питання щодо журналу для дитячого читання в Земській народній школі. *Грінченко Б. Зібрання творів. Педагогічна спадщина у 2 кн.* Кн. 1. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2013. С. 181–201.
5. Грінченко Б. Видання коштом Івана Череватенка і премії його імені. *Літературно-Науковий Вістник*. 1901. Т. 13. Кн. 3. С. 193–194.
6. Грінченко Б. Хатка в балці. Київ : «Рух», 1927. 48 с.
7. Грінченко Б. Екзамен. Київ : «Рух», 1927. 16 с.
8. Грінченко Б. Без хліба. Черкаси : «Сіяч», 1917. 24 с.
9. Грінченко Б. Кавуни. Харків : Книгоспілка, 1927. 16 с.
10. Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко. *Спогади*. Луганськ, 1999. С. 27–85.
11. «Епоха Грінченка: просвіта, нація, ідентичність» (XVI щорічні Грінченківські читання) : програма Всеукраїнської наукової конференції до 160-річчя від дня народження Бориса Грінченка. 8 грудня 2023 року. Київ, 2023. 16 с.

12. Ковбасенко Ю. Мала проза Бориса Грінченка у педагогічному та художньо-естетичному вимірах. *Грінченківські етюди. «Україна! В цьому слові для мене все»*. Київ : АКМЕ ГРУП, 2019. С. 168–173.
13. Левчик Н. Борис Грінченко. *Історія української літератури у 12 т. Т. 7 : Література 80–90-х років XIX століття*. Кн. 1. Київ : Наукова думка, 2020. С. 433–458.
14. Модельна навчальна програма «Українська література. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року) / Т. О. Яценко, В. І. Пахаренко, О. А. Слижук, І. А. Тригуб, Т. Б. Качак, В. В. Кизилова, Л. М. Овдійчук, С. О. Дячок, В. М. Макаренко. Режим доступу: https://drive.google.com/file/d/1NJyC96_f3hglHcWCTP6Q2ixXJv3ehlxb/view
15. Модельна навчальна програма «Інтегрований курс літератур (української та зарубіжної). 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти / Т. О. Яценко, В. І. Пахаренко, І. А. Тригуб, О. А. Слижук, К. Ю. Молодик. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Movno-literat.osv.hal/Intehrovanyy.kurs.literatur-ukr.ta.zarubizhn-7-9.kl.Yatsenko.ta.in.26.07.2023-1.pdf>
16. Павлишин М. Канон та іконостас : літературно-критичні статті. Київ : Видавництво «Час», 1997. 447 с.
17. Павлишин М. Ольга Кобилянська: прочитання. Харків : Акта, 2008. 358 с.
18. Пісочинець Д. На дружню могилу. Мої спомини та вражіння. *Над могилою Бориса Грінченка. Автобіографія, похорон, спомини, статті*. Київ, 1910. С. 14–36.
19. Пчілка Олена. Умови Грінченкової праці. *Рідний край*. 1911. Вип. 7–8. С. 2–15.
20. Українська література: програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 10–11 класи (рівень стандарту) / Р. Мовчан (голова робочої групи). Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2018-2019/ukr.lit.-10-11.-riven-standartu.docx>
21. Чайченко В. Іван Череватенко. *Зоря*. 1894. Ч. 2. С. 43–44.